

ALBERT NOWACKI

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II (Polska)

ORCID: 0000-0002-2418-0574

Poeta wobec systemu. Duchowy świat poezji Liny Kostenko

A poet against the system: The spiritual world of Lina Kostenko's poetry. This paper is devoted to the analysis of selected poems by Ukrainian poet Lina Kostenko in the context of the sphere of spirituality and numerous references to biblical themes. The conducted analysis allows us to conclude that the world of religion and human spirituality allowed the poet to show a clear contrast between humanistic values and the dehumanized and oppressive reality of the communist system. The writer, who remains a symbol of the Ukrainian generation of the 1960s, reminded us that more important than conformist submission to the apparatus of power is maintaining her own dignity and fidelity to the values she professes, even when it is necessary to pay a high price, which the ban on publishing her works must have been for her.

Keywords: Ukrainian poetry of the 20th century, generation of the 1960s, Lina Kostenko, anti-totalitarianism, The Bible

Na początku niniejszych rozważań spróbujmy zastanowić się, czym właściwie jest poezja. Dla wszystkich badaczy literatury, ale także dla jej odbiorców jest oczywiste, że jest ona przeciwieństwem prozy, stosującym mowę wiązaną oraz pisanie wierszem. Świat przedstawiony w utworze lirycznym nosi piętno podmiotowego przeżywania i odczuwania, stając się znakiem przeżyć i stanu uczuciowego podmiotu lirycznego, a więc jest oderwany od twórcy. Na tę właśnie specyfikę poezji zwrócił swego czasu uwagę Ostap Ortwin, pisząc:

Tym się bowiem właśnie dzięki swej formie różnią wypowiedzi liryczne od zwykłych zwierzeń, wyznań czy spowiedzi, że treść ich odrywa się całkowicie od autora i nabiera znaczenia samoistnego i niezależnego od wszelkich z nim związków. Utwór liryczny przeto, jak każde dzieło sztuki, ma swą

odrębną żywotność i swą własną, całkowitą rację bytu sam w sobie i poza sobą nie trzeba mu żadnych punktów oparcia w osobie autora. Znaczenie zaś jego, estetyczna wartość i piękno nie zależą bynajmniej od tego, czy i o ile nadaje się on skądinąd na dokument psychologiczny czy biograficzny¹.

Nieco inaczej chcą widzieć poezję sami twórcy. Ich zdaniem poezja jest tym nieswoistym fenomenem literackim, który ukazuje skomplikowane relacje między ludźmi oraz między człowiekiem i jego życiem. Niemiecki poeta Heinrich Heine mówił o niej, że „poezja jest chorobą niektórych ludzi, podobnie jak perła jest cierpieniem ostrygi”. Podobnego zdania był polski poeta Jan Rybowicz, który twierdził, iż „wiersze piszą ci, których zawiodły wszystkie przeciwbólowe środki”, dodając, że dla poety są one niczym „uśmierzające tabletki ze słów”. W ten schemat doskonale wpisuje Lina Kostenko — tworząca współcześnie poetka ukraińska, która polemizując z tradycją biblijną, podkreśla, że zanim narodziło się słowo, światem już rządziła poezja...²

Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że Lina Kostenko, pierwsza dama poezji ukraińskiej, jest ukraińskim skarbem narodowym i dla literatury swojego narodu tym, czym dla kultury portugalskiej muzyka *fado* i jej wykonawcy — Amália Rodrigues czy Mariza. Przed siłą jej pisarskiej wypowiedzi schylają głowy zarówno wielbiciel jej talentu, jak i ci, którzy niejednokrotnie stawali się obiektem jej krytyki³. Ta dbająca o odrodzenie dyskursu intelektualnego w literaturze ukraińskiej poetka stała się żywą częścią romantycznego mitu pokolenia literackiego lat sześćdziesiątych⁴, a także wyraziicielką ukraińskich nadziei na jedność, tworzenie własnej historii oraz zachowanie intymnej sfery duchowości, co jak się wydaje, jest związane z jej rozumieniem kultury jako czynnika warunkującego byt historyczny⁵.

Twórczość Liny Kostenko od wielu już lat pozostaje przedmiotem dociekań naukowych. Najczęściej jej nazwisko pojawia się w kontekście historycznoliterackim na tle ukraińskiego fenomenu literackiego, zwanego z czasem pokoleniem lat sześćdziesiątych (*sześćdesiatnyky*). Jest to ze wszech miar zrozumiałe i uzasadnione, poetka jest bowiem często uważana nie tylko za reprezentanta epoki⁶, lecz wręcz za symbol tego pokolenia⁷, gdyż jak twierdził Iwan Dziuba, „Ліна Костенко бере з історії не минуце, а вічне. Звідси, зокрема, й висока питома вага кожного

¹ O. Ortwin, *O liryce i wartościach lirycznych*, [w:] *idem*, *Próby przekrojów*, Lwów 1936, s. 193.

² Л. Костенко, *Стоїть у руках золота колиска*, [w:] *eadem*, *Вибране*, Київ 1989, s. 28. Wydaje się, że poetka nawiązuje bezpośrednio do Ewangelii według św. Jana, który twierdził, że „na początku było Słowo [...]” i że „wszystko przez Nie się stało” (J, 1–3), *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Poznań 2012.

³ Por. E. Сверстюк, *Ліна Костенко*, [w:] *idem*, *Світлі голоси життя*, Київ 2015, s. 535.

⁴ Zob. J. Poliszczuk, *Stanowczy okcydentalizm Wasyla Stusa*, [w:] *idem*, *Українське розтає. Studia*, red. J. Ławski, M. Siedlecki, Białystok 2015, s. 93.

⁵ Por. B. Саєнко, *Концепт «культура» в естетичному просторі поезії Ліни Костенко і продуктивної моделі активних художніх центрів у сучасній українській літературі*, „Вісник Житомирського педагогічного університету” 2004, nr 16, s. 164.

⁶ Л. Тарнашинська, *Українське шістдесятництво як концепція “духу часу”*, „Roczniki Humanistyczne. Słowianoznawstwo” 54–55, 2006–2007, z. 7, s. 119.

⁷ Zob. I. Chruślińska, O. Zabuzko, *Українські palimpsest*, Wrocław 2013, s. 200.

слова; поетична мова раз у раз згущується в афоризми достоїнства мудрості, доступної небагатом, а не просто дотепності, досяжної для всякого жвавого розуму”⁸. Spuścizna literacka poetki pozostaje także nieustannie w obszarze zainteresowań językoznawców, etnolingwistów i teoretyków literatury, badających formalną stronę jej wierszy, a także badaczy literatury, zgłębiających filozoficzne, psychologiczne i egzystencjalne wymiary jej poezji. Najczęściej jednak poza oficjalnym strumieniem badawczym pozostaje duchowy aspekt jej twórczości, w którym poetka zwraca szczególną uwagę na duchowy wymiar człowieczeństwa i relację człowieka z Bogiem. Wydaje się, że sięganie po motywy biblijno-chrześcijańskie pozwala na tworzenie wyrazistych kontrastów, polegających na zestawieniu świata ducha z prozaiczną, a często i brutalną, odhumanizowaną rzeczywistością mrocznych czasów opresyjnego systemu komunistycznego. Właśnie na tym aspekcie skupimy się w niniejszym artykule.

Niewątpliwie termin „duchowość” jest pojęciem niezwykle nośnym i wieloznacznym oraz bogatym w treści. To wszystko sprawia, że jest on także podatny na liczne i wielokierunkowe interpretacje⁹. Łacińska proweniencja tego rzeczownika (łac. *spiritualis*) sugeruje, że w historii kultury istnieje już co najmniej od V wieku, jednak jako termin naukowy wszedł do obiegu dopiero w XX wieku, głównie dzięki osiągnięciom badaczy francuskich, którzy rozwijali badania nad zagadnieniami *spiritualité*¹⁰. Duchowość to fenomen, w którym można wyróżnić rozmaite formy o odmiennym charakterze i wchodzące w różne relacje z wymiarami religijności. Tradycyjna, najbardziej rozpoznawalna definicja duchowości opisywała to pojęcie jako transcendentny wymiar wewnątrz ludzkiego doświadczenia odkrywany w momentach, w których jednostka kwestionuje znaczenie indywidualnej egzystencji i próbuje umiejscowić siebie samą w ramach szerszego ontologicznego kontekstu¹¹. Takie rozumienie duchowości, rozwijające się w kontekście tradycji religijnych, podkreśla jej związek z wymiarem określanym jako *sacrum*.

Nowsze ujęcia duchowości traktują ją jako zjawisko wielowymiarowe, definiując ją jako uniwersalny fenomen ludzki będący odpowiedzią na świętość, a więc, jak podkreśla Dariusz Krok, zjawisko odnoszące się do całości życia jednostki i wykazujące powiązania z całym spektrum cech psychicznych. To także głęboko rozumiane poczucie przynależności, pełni i zespolenia w stosunku do nieskończoności, a jako zjawisko psychiczne — odnosi się do najwyższych prawd, oznacza coś spontanicznego, nieformalnego i uniwersalnego jednocześnie, określającego autentyczne

⁸ I. Дзюба, *Неопалима книга*, [w:] *ідем*, *3 криниці літ*, t. 1, Київ 2006, s. 460.

⁹ Por. J. Mariański, *Sekularyzacja, desekularyzacja, nowa duchowość. Studium socjologiczne*, Kraków 2013, s. 153.

¹⁰ Zob. W. Kudyba, *Sacrum i „duchowość” w polskich badaniach literackich*, „Religious and Sacred Poetry: An International Quarterly of Religion, Culture and Educations” 2013, nr 1, s. 69. Zob. też W. Principe, *Toward Defining Spirituality*, „Sciences Religieuses/Studies in Religion” 1983, nr 12, s. 231.

¹¹ E.P. Shafranske, R.L. Gorsuch, *Factors associated with the perception of spirituality in psychotherapy*, „Journal of Transpersonal Psychology” 1984, nr 16, s. 231.

wewnętrzne doświadczenie i wolność indywidualnej ekspresji i poszukiwania ostatecznego sensu i celu życia¹². Takim właśnie rozumieniem duchowości będziemy posługiwać się w niniejszej pracy.

Pośród rozlicznych tematów, którym poświęciła swą twórczą uwagę Lina Kostenko, dosyć wyraźnie wyróżniają się motywy Boga oraz obrazy przyrody jako głównych elementów konstytuujących świat. Poetka włącza się tym samym do tradycji ukształtowanej przez jej poprzedników, albowiem motywy sakralne są przecież dobrze znane zarówno poezji, jak i ukraińskiej literaturze jako takiej, która w ciągu stuleci zdołała wytworzyć pokaźną liczbę dzieł o podobnej tematyce¹³, bo przecież jak zauważa Iryna Betko, literatura i poezja religijna są jednym z głównych kanałów wiążących człowieka ze światem duchowości¹⁴, świat materii ze światem transcendentu. Nawiązywanie do historii biblijnych, przetwarzanie ich, interpretacja czy próba polemiki to jedne z najczęściej stosowanych zabiegów twórczych:

Євангельська картина світу є однією з найвеличніших та найтрагічніших художніх моделей, які коли-небудь створювались цивілізацією. Літературні трактовки євангельських «історій» своєрідно «перевіряють» істинність новозавітних переказів. У цьому полягає загальнокультурна цінність та значимість, що передбачає наукове та суб'єктивне емоційно-психологічне сприйняття, осмислення та розуміння¹⁵.

Lina Kostenko dosyć często nawiązuje do Boga, do sfery *sacrum* oraz szeroko rozumianego świata duchowości, niemniej jednak nie zawsze są to odniesienia widoczne *in primo aspectu*, częściej pozostają one ukryte głęboko, usytuowane bardziej w sferze odczucia i domysłu, skierowane do odczytanego, spostrzegawczego i wrażliwego odbiorcy. Zauważyła to także Julia Nastasiuk, która przy okazji zgłębiania meandrów twórczości Liny Kostenko skonstatowała: „poezja autorcki pozначена глибиною і сконденсованістю думки, умінням бачити світ у кожній краплині, зображати закономірності руху історії”¹⁶. Można tu postawić sobie pytanie, czy taka była maniera twórcza poetki, czy raczej były to zabiegi w celu świadomego ukrywania treści? Aby na nie odpowiedzieć, należy uwzględnić czas, na który przypadł jej debiut literacki.

Pierwszy tomik wierszy Liny Kostenko, zatytułowany *Проміння землі* [Promienie ziemi], ukazał się w 1957 roku, a wkrótce po nim ukazały się dwa kolejne: *Вітрила* [Żagle, 1958] oraz *Мандрівки серця* [Wędrówki serca, 1961]. Wiersze tego

¹² D. Krok, *Religijność a duchowość — różnice i podobieństwa z perspektywy psychologii religii*, „Polskie Forum Psychologiczne” 14, 2009, nr 1, s. 128–129.

¹³ Zob. I. Betko, *Реценція Біблії в українській поезії: деякі історико- і теоретико-літературні аспекти дослідження*, „Питання літературознавства” 1995, nr 2, s. 31.

¹⁴ I. Betko, *Українська релігійно-філософська поезія. Етапи розвитку*, Katowice 2003, s. 8.

¹⁵ O. Томорук, *Євангельські мотиви у світовій літературі*, „Релігія та Соціум” 2013, nr 1 (9), s. 152.

¹⁶ Ю. Настасюк, *Сакральні домінанти в поезії Ліни Костенко*, „Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки” 2013, nr 4–12, s. 161.

okresu tworzyły wyrazisty dysonans na tle chłodnej i uroczyście-deklaratywnej poezji tamtych dni, odwoływały się bowiem nie do udawanego zachwytu radziecką rzeczywistością, lecz do ludzkich uczuć, ludzkiej intymności i sfery ducha. W początkowej fazie nie było problemu z publikacją utworów nieodpowiadających surowym wymagom realizmu socjalistycznego, przełom lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych był bowiem tym okresem, w którym ukraińskie życie zarówno kulturalne, jak i społeczne zaczęło nabierać atrakcyjności i dynamiki niewidzianej od końca lat dwudziestych XX wieku, co było związane ze śmiercią Stalina i „rozmrzaniem” systemu komunistycznego po roku 1956. Jak podkreśla Bogusław Bakuła, przebudzenie młodej ukraińskiej inteligencji było tak wyraźne, że zaowocowało ruchem społecznym i kulturalnym, znanym jako fenomen pokolenia lat sześćdziesiątych¹⁷. Wydawało się więc, że młoda naówczas i obiecująca poetka ukraińska nie mogła wybrać lepszego czasu, by zaistnieć w literaturze, ponieważ na fali „odwilży chruszczowowskiej” osłabiono działanie oficjalnej cenzury, co umożliwiło intensywny rozwój życia kulturalnego Ukrainy.

Na początku lat sześćdziesiątych Ukraina stała się świadkiem powolnego odchodzenia od polityki liberalizacji, zwieńczonego głośnym przemówieniem Nikity Chruszczowa na spotkaniu z przedstawicielami literatury i sztuki w marcu 1963 roku i powrotem do koncepcji realizmu socjalistycznego oraz przejściem rządów przez Leonida Breżniewa i dalszym zacieśnianiem okowów cenzury. Stopniowo pogłębiająca się reglamentacja swobody wypowiedzi twórczej zakończyła się trzema falami aresztowań (1965–1966, 1972–1973, 1976–1980), które, można powiedzieć, położyły kres działalności szistdesiatnyków. Owe wydarzenia odcisnęły też swoje piętno na poetyckiej biografii Liny Kostenko, która jawnie opowiedziała się po stronie wolności słowa i przeciwko poczynaniom oficjalnej władzy. Wyjaśniając motywy swojego postępowania na jednym ze spotkań w Związku Pisarzy jeszcze w latach sześćdziesiątych, twórczyni posłużyła się słowami Alberta Camusa: „Світ ділиться на чуму і її жертв. І людина мусить зробити єдино чесний вибір: не стати на бік чуми. А якого кольору чума, коричнева чи червона, це вже питання другорядне”¹⁸. Zarówno zacytowana wypowiedź, jak i aktywna działalność społeczna, udział w pokazowych procesach ukraińskich dysydentów i sygnowanie skierowanych do władzy listów protestacyjnych, a nade wszystko jej twórczość, głęboko liryczna poezja wyraźnie odcinająca się na tle ówczesnej „produkcji” literackiej¹⁹ sprawiły, że poetka została obłożona zakazem druku, w związku z czym była zmuszona zamilknąć na długich 16 lat.

Mając w pamięci te okoliczności, zdajemy sobie sprawę, że poetce na pewno nie było łatwo przebijając się ze swoimi wierszami przez zasieki cenzury i docierać z nimi

¹⁷ B. Bakuła, *Skrzydło Dedala. Szkice, rozmowy o poezji i kulturze ukraińskiej lat 50–90. XX wieku*, Poznań 1999, s. 16.

¹⁸ О. Пахльовська, *Українські шістдесятники: філософія бунту*, „Сучасність” 2000, nr 4, s. 71.

¹⁹ Пор. В. Кузьменко, *Ліна Костенко (нар. 1930)*, [w:] *Історія української літератури XX – поч. XXI ст.*, red. В. Кузьменко, t. 2, Київ 2014, s. 52.

do odbiorcy. Zapewne z tego powodu w jej utworach pojawiały się język ezopowy, nawiązania do antycznej mitologii, odwołania do klasyki literatury światowej, by chociaż w ten sposób przekazywać prawdę o świecie duchowym człowieka.

Debiutanckie zbiorki poetyckie Kostenko świadczyły o tym, że jest twórczynią niezwykle wrażliwą, która przedstawia odbiorcy własną, intymną wizję skomplikowanych meandrów życia. Pierwsze dwa wspomniane tomiki są jeszcze wolne od motywów religijnych i biblijnych obrazów. Dopiero w trzecim zbiorze autorka po raz pierwszy odnosi się do Boga, a czyni to między innymi w wierszu *Рани святого Якуба* [Rany świętego Jakuba]²⁰. Następne odwołania do Boga, religii i sfery duchowości pojawiają się dopiero w kolejnych publikacjach. Warto zauważyć, że wymuszone milczenie poetki, długotrwała izolacja wewnętrzna zauważalnie wpłynęły na formowanie się jej światopoglądu: kolejne utwory to częste odwoływanie się do ukraińskiej historii i jej heroicznych momentów, kiedy przodkowie dzisiejszych Ukraińców próbowali walczyć o niepodległość i tracili życie za wiarę. Wymownie świadczą o tym kolejne tomy poetyckie (*Над берегами вічної ріки*, 1977; *Сад нетанучих скульптур*, 1987; *Вибране*, 1989, jak również powieść historyczna wierszem *Маруся Чурай*, 1979), które uzmysławiają nie tylko głębokie życie duchowe poetki, jej wiarę, lecz także dają wyobrażenia o jej gruntownej znajomości Pisma Świętego, będącego dla niej wartością nadrzędną. Pisarka podkreśla, że Bóg może być ochroną, nadzieją i siłą, może być natchnieniem w walce o wolność, stąd najprawdopodobniej tak liczne, nierzadko niezwykle emocjonalne, odniesienia do Boga.

Wiele utworów Kostenko zbudowano wokół dialogów z Bogiem oraz bezpośrednich zwrotów do Niego, ponadto uwagę zwraca obfite wykorzystanie biblijnej leksyki. Najczęstszym stosowanym przez nią zabiegiem poetyckim są liczne apostrofy skierowane do Stwórcy, które w sposób szczególnie podkreślają Jego rolę jako stwórcy Świata. Z taką sytuacją spotykamy się między innymi w *Psalmach Dawidowych* (*Давидові псалми*).

Tryptyk *Psalm Dawidowe* to nie tylko indywidualna poetycka próba interpretacji tekstów proroka Dawida, lecz także filozoficzne rozważania podmiotu lirycznego nad sensem ludzkiego życia. Składający się z piętnastu wersów oryginalny *Psalm 16* to nie tylko pochwała prawych i krytyka nieprawości, to także modlitwa o dar rozpoznawania prawdy i nieprawdy (Ps, 16 (17), 1–15). Ukraińska poetka dokonała istotnego skrócenia biblijnego utworu, zawężając go do sześciu wersów; w wyniku tego zabiegu jej wiersz staje się wprawdzie lakoniczny, ale jednocześnie dzięki temu mocniejszy w swojej wymowie, podkreśla bowiem sprzeczność między szlachetnością i chamstwem, które zostaje ocenione i skrytykowane z całą surowością:

Єдиний Боже! Все обсіли хами.
Веди мене шляхетними шляхами.

І не віддай цим людям на поталу, —
Вони вже іншу віру напители.

²⁰ Л. Костенко, *Мандрівки серця*, Київ 1961.

Одплач в мені, одплач і одболи, —
вони ж моїми друзями були!

(Давидові псалми, 217)

Wiele wskazuje na to, że środkowa część analizowanego tryptyku zawiera wątki autobiograficzne: w zbiorze *Wybrane Psalmy Dawidowe* znalazły się w rozdziale *Alternatywa barykad*, co jak się wydaje, jest zabiegiem celowym i wielce symbolicznym. Jak już wspomniano, poetka zmagająca się z licznymi przeszkodami i zakazami publikacji, zatem wydawać by się mogło, że „po drugiej stronie” barykady są urzędnicy i przedstawiciele radzieckiej władzy, którzy nie pozwalają na swobodę twórczą. Jak jednak zauważyła Kateryna Diużewa, w tym konkretnym przypadku naprzeciw podmiotu lirycznego stanęli ci, którzy zgodzili się na służbę partii²¹, a skoro tak, to analizowany wiersz należałoby rozpatrywać jako szczególną modlitwę o to, by nie tylko zachować siłę, ale też nie sprzedać swojej duszy, by nie podzielić losu pisarzy-koniunkturalistów, którzy jeszcze niedawno byli przyjaciółmi i również mieli swoje własne poglądy, a zbankrutowali moralnie wobec nacisków władzy. Podmiot liryczny zwraca się z dramatyczną modlitwą „не віддай цим людям на поталу”, która w tym kontekście staje się błaganiem do Boga o zachowanie resztek własnej godności i tożsamości.

Jeszcze mocniejszy w swojej wymowie jest *Psalm 22*, który również został przefiltrowany przez twórczą świadomość poetki. Biblijny utwór opowiada o mękach Chrystusowych, natomiast w wierszu Kostenko wyraźnie widać ból i cierpienie podmiotu lirycznego — poety, który przez społeczeństwo został skazany na niesprawiedliwe i niezasłużone męki. Przez wersy biblijnego tekstu prześwituje ból poetki-opozycjonistki:

Боже мій, Боже мій, Боже! Душу врятуй від грабунку!
Далекі слова мого крику від снів мого порятунку!

Боже мій, я ж Тебе кличу! Що ж Ти робиш зі мною?
Що ж Ти мій голос, Боже, мені ж повертаєш луною?

(Давидові псалми, 217)

Podmiot liryczny jest zrozpaczony, zrozpaczony tym bardziej, że nie widzi Boga — odzewu na swoje wołania. Pojawia się tak charakterystyczne dla — wątlego z natury — człowieka pytanie: dlaczego?, za co?, dlaczego taki los spotyka właśnie mnie? Na te pytania nie znajdujemy odpowiedzi. Dramatyczną wymowę utworu jeszcze bardziej podkreśla stwierdzenie „Бо пси мене оточили, бики узяли на роги, / обліг злоязикий натовп, протяв мені руки й ноги”²². Postawione przez podmiot liryczny pytanie zawisa w próżni: „Увесь я уже розлитий, мов чаша гіркого трунку. / Далекі слова мого крику від снів мого порятунку”²³.

²¹ Пор. К. Дюжева, *Давидові псалми в інтерпретації Ліни Костенко*, „Літературознавчі обрії. Праці молодих учених” 2010, nr 18, s. 146.

²² Л. Костенко, *Давидові псалми*, [w:] *eadem*, *Вибране*, s. 218.

²³ *Ibidem*.

Poruszony w *Psalmach Dawidowych* motyw niszczenia człowieka i jego duchowej sfery poeta rozwija i kontynuuje w innych utworach, również opartych na motywach biblijnych. Wśród nich wyróżnia się wiersz *Rajska elegia*. Jest to ewidentne nawiązanie do starotestamentowej księgi Genesis i rajskiego Edenu, jednak w interpretacji Kostenko raj jest bardzo poszarzały, drzewa rodzą tylko zakazane owoce, a i sam Adam wydaje się człowiekiem zmęczonym, załamany i przedwcześnie posiwiały. Także i Bóg nie jest tym znanym dobrym Bogiem, lecz raczej aparatczykiem kierującym ludzkimi losami. „Raj” z wiersza Kostenko to nic innego jak szara rzeczywistość totalitarnej „krajiny wiecznej szczęśliwości”, która każdego człowieka potrafi złamać duchowo i intelektualnie: „Адам заклопотаний ходить, / і посивілі хмари висмикує Бог з бороди. / Щось у цьому раю вже нічого не родить, / вже нічого не родить”²⁴. Na tle postaci Adama niezwykle ostry kontrast tworzy Ewa, przedstawiona jako kobieta odważna i operatywna, która jawnie drwi z „rajskich” ograniczeń i z owoców zakazanych smaży konfitury:

А вона йому каже:
— На те ж воно, Господи, й літо,
щоб плоди до-стигали. І що ж ти створив за світ?
Ще ж немає ні людства, ні преси, ні головліта,
а цензура вже є, і є заборонений плід!

(*Райська елегія*, 170)

Jak należało się spodziewać, podobnie jak w biblijnej przypowieści za nieposłuszeństwo zarówno „represjonowana” Ewa („репресована Єва”), jak i „pozbawiony praw publicznych” Adam („поражонний в правах Адам”) zostali wypędzeni z „raju”. Jak podkreśla Olha Słoniewska, owo wypędzenie w niczym nie przypomina biblijnej scenerii, a jeszcze bardziej uświadamia ponury obraz „raju” komunistycznego²⁵. W tym kontekście analizowany wiersz jawi się jako apel do ludzkich sumień, by w czasie kończących się swobód obywatelskich, totalnych zakazów, prześladowań, reglamentacji swobód twórczych i powszechnego koniunkturalizmu wciąż pozostawać sobą, znaleźć się w opozycji do nurtu oficjalnego. Bo przecież kiedy „owoce dozwolone” są „niesmaczne i robaczywe” („невоздобні і червиві такі”), prawdziwa sztuka aktualizuje się i pokazuje swój potencjał jedynie w kontekście „owocu zakazanego” i tylko stając w opozycji wobec narzuconym z góry norm.

W swojej twórczości Lina Kostenko chętnie sięga po wielkie i nośne tematy kultury i odwołuje się do powszechnie rozpoznawalnych arcydzieł literatury i malarstwa. Jednym z nich jest bez wątpienia wykonany w 1564 roku obraz niderlandzkiego malarza Pietera Bruegla (Starszego) *Droga krzyżowa*. Tematem obrazu jest zaczerpnięty z Nowego Testamentu motyw drogi krzyżowej Chrystusa na Golgotę. Jeśli spojrzymy

²⁴ Л. Костенко, *Райська елегія*, [w:] *eadem*, *Вибране*, s. 170.

²⁵ Zob. О. Слоньовська, *Культурологічний потенціал поезії Ліни Костенко: «З чужого поля»*, „Етнос і культура” 2011–2012, nr 8–9, s. 59.

na obraz, możemy odnieść wrażenie, że artysta nie skupił się na cierpieniu Zbawiciela, lecz przedstawia jakąś wesołą, karnawalizowaną scenkę rodzajową. Postać upadającego pod ciężarem krzyża Jezusa nie została umieszczona na pierwszym planie i zdumiony widz może ją odnaleźć dopiero po pewnym czasie. W podobnym kluczu na śmierć Zbawiciela spjrzała również ukraińska poetka.

W wierszu *Bruegel. „Droga krzyżowa”* (*Брейгел. «Шлях на Голгофу»*) Kostenko nawiązała do historii biblijnej, ale podobnie jak niderlandzki artysta przedstawiła własną interpretację owych wydarzeń. W poetyckiej wizji twórczyni Jezus także nie jest postacią centralną — jest otoczony tłumem, który radośnie pospiesza na miejsce kaźni w oczekiwaniu na nową rozrywkę „Там цілі юрми сунули туди. / [...] Спішили верхи. Їхали возами. / Похід розтягся на дванадцять верст”²⁶. Wśród tłumu gawiedzi, kobiet i mężczyzn, starców i dzieci, którzy przepychają się, by być jak najbliżej widowiska, Jezus jawi się jako nieszczęśliwy, samotny i zagubiony człowiek. I znów utwór ten można odczytać w odniesieniu od czasów, w których przyszło żyć i tworzyć ukraińskiej poetce. Ukazany w wierszu idący na śmierć Zbawiciel to stojący naprzeciw władzy i bezwolnego tłumu osamotniony ukraiński poeta: „Тут же йде, ну, добре, не Месія, — / людина просто, просто чоловік!”²⁷.

W wielu przeanalizowanych utworach Liny Kostenko widać liczne odniesienia do Boga, religii i motywów biblijnych, ale wydaje się, że w jej wypadku motywy chrześcijańskie są tylko pretekstem do ukazania problemów ukraińskiego życia społeczno-kulturalnego lat sześćdziesiątych XX wieku. Właśnie wtedy okazało się, że rezygnacja z powszechnego terroru oraz odebranie Stalinowi aureoli nieomyślności spowodowały stopniowy zanik paraliżującego poczucia beznadziejności w społeczeństwie ukraińskim i stały się zachętą do okazywania niezadowolenia. Ten czas dobrze wykorzystała Lina Kostenko i odwołując się do religii i obrazów, najlepiej chyba przemawiających do ludzkiej wrażliwości sfery ducha, przypominała, jak ważna jest rola artysty w zniewolonym społeczeństwie, a nade wszystko — jak ważne jest, by nie stać się kolejną koniunkturalistyczną ofiarą systemu i zachować własną godność. W tym celu wołała zamillknąć na długie lata i tworzyć „do szuflady”, aniżeli „sprzedać się” władzy w zamian za wyrzeczenie się swoich ideałów. Można powiedzieć że Kostenko wytrzymała próbę, jak bowiem zauważyła Ludmiła Tarnaszyńska:

тепер, із відстані років і з висоти найвищого судді — Часу видно, наскільки виправданими і наскільки продуктивними були як оте тривале мовчання, так і подальше усамітнення у творчій роботі. Час, що у долі пересічної людини є здебільшого категорією лінійною — лиш як послідовність зміни подій та їхня тривалість, у справжнього митця перетворюється на «час внутрішній», на категорію нагромадження якості, концентрації й виверження духу²⁸.

²⁶ Л. Костенко, *Брейгел. «Шлях на Голгофу»*, [w:] *eadem*, *Вибране*, s. 364.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Л. Тарнашинська, *Художній час як категорія індивідуального «Я»: творчість Ліни Костенко*, [w:] *eadem*, *Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти)*, Київ 2010, s. 27–28.

Na temat roli sztuki i poety w świecie opresji, o sumieniu twórcy, a także o represjach i odrzuceniu przez społeczeństwo pisała także w innych wierszach, by wspomnieć tu chociażby *Исус Христос розп'ятий був не раз, Перш, ніж пієнь заніє...*, *Храму* i wielu innych. W każdym z nich odwoływała się do symboli religijnych oraz sfery duchowości, być może dlatego, że często była świadkiem cierpień przedstawicieli ukraińskiej inteligencji i wyraźnie widziała rozdzwięk między teorią i praktyką komunizmu, który nie okazał się „rajem” na podobieństwo biblijnego Edenu. Po upływie wielu lat Lina Kostenko konsekwentnie trwa przy swojej wizji roli poety oraz podkreśla, jak ważna jest sama możliwość wyboru²⁹. Pisze o tym także w pierwszej i jak dotąd jedynej powieści prozą *Записки українського самашедшого* (Notatki ukraińskiego neurastenika, 2010).

Bibliografia

- Bakuła, Bogusław. 1999. *Skrzydło Dedala. Szkice, rozmowy o poezji i kulturze ukraińskiej lat 50–90. XX wieku*. Poznań: Wydawnictwo WiS.
- Chruślińska, Iza, Zabużko, Oksana. 2013. *Ukraiński palimpsest*. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego.
- Krok, Dariusz. 2009. „Religijność a duchowość — różnice i podobieństwa z perspektywy psychologii religii”. *Polskie Forum Psychologiczne* 14 (1): 126–141.
- Kudyba, Wojciech. 2013. „Sacrum i ‘duchowość’ w polskich badaniach literackich”. *Religious and Sacred Poetry: An International Quarterly of Religion, Culture and Educations* 1: 59–77.
- Mariański, Janusz. 2013. *Sekularyzacja, desekularyzacja, nowa duchowość. Studium socjologiczne*. Kraków: Nomos.
- Ortwin, Ostap. 1936. *Próby przekrojów. Ze studiów nad teatrem, liryką i powieścią 1900–1935*. Lwów: Księgarnia Polska B. Połonieckiego.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*. 2012. Wydanie piąte. Poznań: Wydawnictwo „Pallottinum”.
- Poliszczuk, Jarosław. 2015. „Stanowczy okcydentalizm Wasyla Stusa”. W: Jarosław Poliszczuk. *Ukraińskie rozstaje. Studia*. Red. Jarosław Ławski, Michał Siedlecki. 89–107. Białystok: Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” Wydział Filologiczny Uniwersytetu w Białymstoku-Stowarzyszenie Naukowe „Oikoumene”.
- Principe, Walter. 1983. „Toward Defining Spirituality”. *Sciences Religieuses/Studies in Religion* 12: 127–141.
- Shafranske, Edward, Gorsuch, Richard. 1984. „Factors associated with the perception of spirituality in psychotherapy”. *Journal of Transpersonal Psychology* 16: 231–241.
- Бетко, Ирина. 1995. „Рецепція Біблії в українській поезії: деякі історико- і теоретико-літературні аспекти дослідження”. *Питання літературознавства* 2: 31–41.
- Бетко, Ирина. 2003. *Українська релігійно-філософська поезія. Етапи розвитку*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Дзюба, Иван. 2006. „Неопалима книга”. W: Иван Дзюба. *З криниці літ*. Т. 1, 536–542. Київ: Києво-Могилянська академія.

²⁹ Por. T. Гундорова, *Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми*, Київ 2012, s. 419.

- Дюжева, Катерина. 2010. „Давидові псалми в інтерпретації Ліни Костенко”. *Літературознавчі обрії. Праці молодих учених* 18: 144–148.
- Гундорова, Тамара. 2012. *Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми*, Київ: Грані-Т.
- Костенко, Ліна. 1961. *Мандрівки серця*. Київ: Радянський письменник.
- Костенко, Ліна. 1989. *Вибране*. Київ: Дніпро.
- Кузьменко, Володимир. 2014. „Ліна Костенко (нар. 1930)”. W: *Історія української літератури XX – поч. XXI ст.* Red. В. Кузьменко. Т. 2, 52–64. Київ: Академвидав.
- Настасюк, Юлія. 2013. „Сакральні доміанти в поезії Ліни Костенко”. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки* 4–12: 161–164.
- Пахльовська, Оксана. 2000. „Українські шістдесятники: філософія бунту”. *Сучасність* 4: 65–84.
- Саєнко, Валентина. 2004. „Концепт «культура» в естетичному просторі поезії Ліни Костенко і продуктивні моделі активних художніх центрів у сучасній українській літературі”. *Вісник Житомирського педагогічного університету* 16: 164–168.
- Сверстюк, Євген. 2015. „Ліна Костенко”. W: Євген Сверстюк. *Світлі голоси життя*. 535–537. Київ: Кліо.
- Слоньовська, Ольга. 2011–2012. „Культурологічний потенціал поезії Ліни Костенко: «З чужого поля»”. *Етнос і культура* 8–9: 53–67.
- Тарнашинська, Людмила. 2006–2007. „Українське шістдесятництво як концепція «духу часу»”. *Roczniki Humanistyczne. Słowianoznawstwo* 54–55 (7): 109–125.
- Тарнашинська, Людмила. 2010. „Художній час як категорія індивідуального «Я»: творчість Ліни Костенко”. W: Людмила Тарнашинська. *Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти)*. 25–58. Київ: Смолоскип.
- Томорут, Олександра. 2013. „Євангельські мотиви у світовій літературі”. *Релігія та Соціум* 1 (9): 150–157.

Przyjęto do druku/Accepted for publication: 11.07.2021